

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 292:01

В.І.Попик *

BIOGRAPHY – БІОГРАФІКА – БІОГРАФІСТИКА – БІОБІБЛІОГРАФІЯ: ПОНЯТІЙНИЙ АРСЕНАЛ ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглядається комплекс ключових теоретичних понять історико-біографічних досліджень, серед яких «біографія», «біографіка», «біографістика», «біобібліографія», «ресурси біографічної інформації» та інші, а також питання їх змістового наповнення, співвідношення, коректного вживання термінів. Звернуто увагу на відмінності у використанні зазначеної термінології у соціогуманітаристиці різних країн. Обґрунтовано позиціонування «біографістики» як спеціальної історичної дисципліни, що вивчає досвід та теоретичні проблеми біографічних досліджень, розробляє методичні засади підготовки різних видів історико-біографічних видань, формування ресурсів біографічної інформації. Наголошено на необхідності розмежування «біографістики» й «біографіки», під якою слід розуміти напрям наукової та літературної біографічної творчості, що об'єднує різні види біографічних досліджень і публікацій.

Ключові слова: історико-біографічні дослідження, наукова термінологія, біографія, біографіка, біографістика, біобібліографія, ресурси біографічної інформації.

У наш час у працях істориків та у сфері практичної біографічної інформації спостерігається відчутна варіативність використання термінології, пов'язаної з теоретичними й методичними засадами біографічних досліджень, науково-видавничою роботою та формуванням у цій галузі електронних інформаційних ресурсів, визначенням жанрів біографічних видань. Ідеться про такі базові поняття історико-біографічних студіювань, як широко використовуване в англомовному світі «*biography*», а у вітчизняній науковій літературі та інформаційній практиці – «біографія», «біографіка», «біографістика», «біобібліографія» та ціла низка похідних від них, наприклад пара «біографічний словник» – «біобібліографічний словник» (або довідник),

* Попик Володимир Іванович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, генеральний директор Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського
E-mail: poruk@nbuv.gov.ua

«біографічна інформація», «біографічні відомості», «біографічні дані», латинське «*personalia*» та українські терміни – «персоналія», «персональні дані», «ресурси біографічної інформації», смислове наповнення яких на практиці виявляється доволі різним.

Така неусталеність термінології, розпливчастість понятійного ряду нерідко вносять плутанину в розуміння об'єкта й самого предмета та проблемно-тематичного діапазону біографічних досліджень, ускладнює осмислення їх цілей і завдань, сприйняття змісту наукових студій, викладених у них ідей та практичних рішень, визначення видового, жанрового різноманіття біографічних праць і публікацій. Зазначені питання давно вже обговорюються у середовищі фахівців, які займаються теорією й методологією біографічних досліджень, проблемами біобібліографії, зокрема й у спеціалізованому Інституті біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Однак до цього часу лише окремі аспекти вживання і трактування наукової термінології, її змістового наповнення знайшли відображення у фахових публікаціях зарубіжних і вітчизняних дослідників – філософів, культурологів (О.Л.Валевський¹, Ю.М.Лотман², І.Л.Беленький³, Б.В.Дубін⁴), істориків і представників суміжних, зокрема бібліотечних, соціально-комунікаційних (І.Ф.Петровська⁵, В.С.Чишко⁶, С.М.Ляшко⁷, В.І.Попик⁸, Т.В.Добко⁹, В.В.Бездрабко¹⁰, Г.М.Швецова-Водка¹¹, О.М.Яценко¹²) дисциплін.

¹ Валевский А.Л. Биографика как дисциплина гуманитарного цикла // Лица: Биографический альманах. – Вып.6. – Москва; Санкт-Петербург, 1995. – С.32–63.

² Лотман Ю.М. Биография – живое лицо // Новый мир. – 1985. – №2 [Електронний ресурс]: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/LOTMAN/BIOGRAPHY.HTM>; *Его же*. Литературная биография в историко-литературном контексте // *Его же*. Избранные статьи: В 3 т. – Т.1. – Таллинн, 1992. – С.366.

³ Беленький И.Л. Биографика // Отечественная история: История России с древнейших времён до 1917 г.: Энциклопедия. – Т.1. – Москва, 1994. – С.233–234; *Его же*. Биографика в системе наук о человеке: Становление, этапы развития и междисциплинарный контекст отечественного биографоведения: Указатель литературы. – Москва, 1999. – 219 с.; *Его же*. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории: Историческая биография и персональная история. – Вып.5. – Москва, 2001. – С.29–45.

⁴ Дубин Б.В. Обращённый взгляд // Слово – письмо – литература: Очерки по социологии современной культуры. – Москва, 2001. – С.100–119 (перша публікація: Лица: Биографический альманах. – Вып.5. – Москва; Санкт-Петербург, 1995. – С.7–31).

⁵ Петровская И.Ф. Биографика: Введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801–1917 годов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Санкт-Петербург, 2010. – 384 с.

⁶ Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – 239 с.

⁷ Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання: XIX–XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – Запоріжжя, 2010. – 286 с.

⁸ Попик В.І. Біографістика // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008. – С.94–103.

⁹ Добко Т.В. Біобібліографія // Енциклопедія сучасної України. – Т.2. – К., 2003. – С.863–864.

¹⁰ Бездрабко В. Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень (VI Астаховські читання) // Студії з архівної справи та документознавства. – Вип.8. – К., 2002. – С.255–256.

¹¹ Швецова-Водка Г.М. Персональна та біобібліографія: термінологічні замітки // Вісник ХДАКІМ. – Вип.39. – Х., 2013. – С.117–123.

¹² Яценко О.М. Біобібліографія в Україні та вплив сучасних інформаційних технологій на її розвиток // Українська біографістика. – Вип.2. – К., 1999. – С.284–303; *Його ж*. Персональна бібліографія, біобібліографія: термінологічний аналіз // Бібліотечний вісник. – 2014. – №5. – С.24–29.

Питання полягає, зрозуміло, не в тому, щоб домогтися повної уніфікації термінологічного ряду. На етапі бурхливого розвитку відповідних досліджень і їх понятійного арсеналу, а також справжнього «буму» біографічних публікацій це навряд чи можливе. Визначення жорстких правил лише призвело б до спрощення розуміння багатоманітності проблем наукових біографічних студій, літературно-біографічної творчості, формування друкованих та електронних інформаційних ресурсів. Ідеться, однак, про те, щоб у кожному випадку максимально чітко визначати зміст конкретного поняття, особливо співвідношення між ними, відтінки тотожності й відмінності тощо. Коректність уживання наукової термінології передбачає неприпустимість її довільного, неусвідомленого використання, наповнення нетотожними смислами, необачного посилування в наукових працях запозиченими з публіцистики прийомами використання різних термінів як синонімів. Складність ситуації полягає ще й у тому, щоб розібратися в історичній плінності засадничих понять, в яких осмислювалися проблеми біографічних досліджень та біографічних публікацій у різні часи, а також у специфіці відмінних термінологічних рядів, сформованих упродовж тривалого часу в науковій традиції у системах гуманітарної науки й культури різних народів.

Вихідне поняття, що відкриває весь термінологічний ряд у біографічних дослідженнях – «*біографія*» (у тому випадку, коли ми розуміємо його як безпосередній за своїм смисловим наповненням відповідник всеохоплюючому англійському історико-філософсько-культурологічному «*biography*»). Саме в такому найбільш широкому контексті «*біографію*» – «*biography*» можна розглядати як історико-культурологічне явище, «що об'єднує різні види, роди й типи біографічного дослідження, що склалися історично», предмет і напрям літературної та наукової діяльності й саме мистецтво створювати життєписи. Таке визначення на початку бурхливого відродження біографічних досліджень у нашій країні запропонував В.С.Чишко¹³, і воно дійсно найбільше наблизилося за комплексністю й усеосяжністю до усталеного в європейській і світовій науці «*biography*». Останнє поєднує філософське та культурологічне розуміння біографії як індивідуального шляху особистості, наративну форму його відображення, літературний жанр біографічної творчості, напрям дослідницької роботи науковців і його осмислення, вивчення в історичній науці, теорію й методику, спрямування видавничої та інформаційної діяльності, а також розділ систематизації друків біографічного змісту в бібліотечній і книготорговельній практиці. За своїм високим узагальнюючим характером поняття «*біографія*» – «*biography*» знаходяться на одному рівні з такими понятійними парами в українській та англійських мовах, як «*історія*» – «*history*» або «*література*» – «*literature*».

Проте, можливо, саме через цю всеохоплюючу синкретичність поняття «*біографія*» як калька з такого поширеного в англослов'янському світі терміна в українській науковій культурі, дослідницькій, видавничій та інформаційній практиці органічно не прижилося. У нашій країні воно практично не

¹³ Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – С.4–5.

використовується нині в такому широкому плані в методологічному арсеналі історичних досліджень, або вживається лише як данина традиції, в історіографічних оглядах. Причин тому декілька. По-перше, термін «біографія», як узагальнюючий для всього напряму наукової й літературної творчості та інформаційної практики, не мав органічного укорінення у віковій українській інтелектуальній, історичній та культурологічній думці. По-друге, у сучасній вітчизняній традиції вже склалися інші понятійні ряди, більш диференційовані, а тому звичні для використання.

Велику роль у цьому відіграла ще одна обставина – давнє поширення в російській, а потім і радянській суспільній думці та науковій літературі більш конкретизованого розуміння *біографії* як жанру наукової й літературної творчості, а також *життєпису* конкретної людини (під котрим традиційно розуміється відтворення на основі фактів і документів життя та діяльності особи в контексті суспільних умов епохи, чи репрезентація в науковій, художній літературі специфіки окремого людського життя), створеного іншими авторами, або нею самою (*автобіографія*). При цьому відчутно переважало ставлення до «біографії» як до жанру, що покликаний відображати зміст життя окремої особи з позицій соціальної історії й філософії (тобто як до джерела первинної соціологічної інформації), або ж демонструє читачам суспільно-значущий, нормативний для наслідування результат її діяльності. Із пріоритету соціальної обумовленості *біографії* виросло нині й розуміння «*колективної біографії*» як узагальнення спільної долі цілих поколінь, певних суспільних груп. У науковій літературі іноді використовується також поняття «*прагматичної біографії*», що позначає тип документальної біографії, побудованої за принципом лінійно-хронологічного опису основних подій життя героя, знову-таки – крізь призму соціального¹⁴. Нині до вжитку українських дослідників-біографістів поволі входить ще один, новий, недостатньо визначений за своїм змістовим наповненням термін – «*біограма*», запозичений із природничих наук (буквально з грецької – «запис життя»)¹⁵. Одним із можливих тлумачень його є фіксація в найбільш значимих для суспільної свідомості окресленнях найсуттєвіших ознак і віх життєвого шляху особи.

Зазначимо, що таке зміщення «біографії» у соціально-політичну площину подеколи відчутно вступало у відкриту суперечність із поширеними в європейській філософській і культурологічній традиції антропологічними підходами, з осмисленням індивідуального, неповторного в людському житті. Нині можна з упевненістю говорити, що коли В.С.Чишко двадцять років тому намагався утвердити в українській науковій думці широке європейське тлумачення поняття «біографія» як тотожне англійському «*biography*»¹⁶, він прагнув саме наближення вітчизняної науки до антропологічного дискурсу світової гуманітаристики.

¹⁴ Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання: XIX–XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – С.269.

¹⁵ Там само. – С.268.

¹⁶ Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – С.4–5.

Недарма з 1990-х рр., переломних для філософської й культурологічної думки на всьому обширі колишнього СРСР, дослідники, котрі вивчають феномен біографії як породженої культурою форми людського самоусвідомлення, зосередилися на її внутрішньому змісті, на проблемах відображення в ній розвитку особистості, її неповторності («*змістова біографія*»), що є протилежним традиційному радянському розумінню як лінійного соціологізованого життєпису (Б.В.Дубін¹⁷, І.В.Голубович¹⁸ та ін.). За таких обставин термін «*біографія*» набув в їхніх працях виразно нового світоглядного наповнення, більш вузького й конкретного, яке відображає осмислення людської долі, складності внутрішнього світу особистості, драматизм людського існування та суперечливість його відображення засобами науки, літератури. У цьому інтелектуальному й духовному досягненні термін «*біографія*» вже не був уповні тотожним англійському «*biography*», наповнився самостійним значенням. Саме таке бачення розвивається нині в річищі філософських дисциплін, літературознавства й культурології, але, на превеликий жаль, здебільшого – поза межами безпосередніх професійних зацікавлень істориків, які ще мало користуються їх методологічним інструментарієм.

Упродовж останніх десятиліть нового поштовху здобуло вивчення проблем біографічної творчості, жанрів біографій, методичних засад роботи над ними. Значна увага знову приділяється питанням, що вважати «*науковою біографією*» – біографію вченого, або ж діяча з будь-яких сфер суспільного життя, але створену на засадах науковості. Те саме стосується «*літературної біографії*»¹⁹. Остаточних відповідей на ці питання поки що немає, але у сучасній українській науці переважає думка, що під «*науковою біографією*» слід усе-таки розуміти дослідження науковця, а «*художню біографію*» вважати типом біографії, головним предметом якої виступає мистецьке зображення історії життя реальної особи²⁰.

У російській науковій культурі та працях українських дослідників нові світоглядні віяння майже одночасно втілилися у використанні як широкого узагальнення замість терміна «*біографія*» поняття «*біографіка*». Сталося так, що воно перейняло на себе майже все смислове навантаження англійського «*biography*», що не позбавило понятійний ряд суперечливості. Одна з найвідоміших у вітчизняній науці періоду незалежності праць, присвячених філософському осмисленню біографії як літературного жанру та особливому типові історичного дослідження, мала назву «Засади біографіки»²¹. Її автор, О.Л.Валевський, і в інших студіях визначав *біографіку* як окрему дисципліну гуманітарного циклу²². На противагу йому В.С.Чишко співвідніс зміст терміна «*біографіка*» лише з літературною біографічною творчістю та мистецтвом

¹⁷ Дубин Б.В. Обращённый взгляд. – С.100–119.

¹⁸ Голубович И.В. Биография: силуэт на фоне Humanities: методология анализа в социогуманитарном знании. – Одесса, 2008. – 367 с.

¹⁹ Лосиевский И.Я. Научная биография писателя: проблемы интерпретации и типологии. – Х., 1998. – 424 с.

²⁰ Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання: ХІХ–ХХ ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – С.269.

²¹ Валевский А.Л. Основания биографики. – К., 1993. – 111 с.

²² Валевский А.Л. Биографика как дисциплина гуманитарного цикла. – С.32–63.

писати художню біографію, а тому вважав його прийнятним суто для літературознавства²³. Натомість не менш знайому всім дослідникам-біографістам, неодноразово перевидану працю знаної російської авторки, архівіста й джерелознавця І.Ф.Петровської, присвячену винятково аналізу джерел біографічних даних, теж було озаглавлено «Біографіка»²⁴. Останнє повністю відповідає розумінню «біографіки» у сучасній російській науці як такої, що охоплює своїм змістом теорію та практику біографічних досліджень, біографічного джерелознавства.

Як засвідчує аналіз уживання в російській науковій літературі терміна «біографіка», він за своїми широкими смисловими навантаженнями, певною розпливчатістю й багатозначністю дійсно майже повністю заступив собою згадуване нами англійське «*biography*», став його відповідником. Отже понятійні ряди української й російської історико-біографічних наук сильно різняться. У нашій країні під «біографікою», по суті, почали розуміти, в її найрізноманітніших виявах, усю багатовимірну сферу літературної й дослідницької біографічної творчості, а також сукупність видань біографічного жанру, у тому числі публіцистичну та науково-популярну біографії, видавничо-інформаційну практику. У такому баченні до набутоків «біографіки» рівною мірою належать і результати літературної, науково-популярної творчості, позначеної широким використанням різноманітних літературних прийомів, художнього вимислу, і досягнення європейської та світової історичної науки, яка на противагу їм упродовж ХХ ст. утвердила формалізований, обмежений чіткими методичними настановами й правилами історико-біографічний напрям, заснований на використанні документальних матеріалів. Однак саму науку про біографічні дослідження, її теорію, методологію та практику в Україні іменують не «біографікою», а «біографістикою».

Термін «біографіка» щодо цієї науки використовується лише в Росії²⁵ та країнах, на які поширюється її інтелектуальний вплив. Наукова некоректність його зрозуміла багатьом фахівцям. Тому зважаючи на й без того надто широке змістове наповнення поняття «біографіка», російський автор І.Л.Беленький свого часу запропонував для визначення власне наукової дисципліни термін «біографознавство» (рос. «*биографоведение*»)²⁶, проте він не набув значного поширення. Зазначене можна розуміти як вияв традиції, що вже склалася всередині російської національної гуманітарної науки й культури.

Кожна нація осмислює свою історію та культуру в категоріях, що вироблені її інтелектуалами, запозичуючи лише прийнятне. Тому той факт, що в українській науковій традиції утвердилося інше бачення, яке реалізувалося у широкому використанні терміна «біографістика», – закономірний. Власне, він з'явився ще в 1970-х рр. для означення спеціальної історичної дисципліни. Проте остаточне його утвердження в такому розумінні відбулося вже за часів незалежності України, особливо з появою узагальнюючої праці В.С.Чижка

²³ Чижко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – С.6.

²⁴ Див. прим.5.

²⁵ Див. прим.5.

²⁶ Див. прим.3.

1996 р. та захистом ним докторської дисертації на тему «Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія» (1997 р.).

Виокремлення *біографістики* у статусі самостійної наукової дисципліни було безпосередньо обумовлене національно-культурним відродженням України, піднесенням гуманітарних чинників суспільного життя й, відповідно, гуманітаризацією науки, необхідністю підвищення теоретико-методологічного рівня та розширення діапазону історико-біографічних досліджень, що тривалий час перебували у вкрай пригніченому стані. Важливим фактором тут виступало й стрімке розширення науково-інформаційних потреб сфер науки, освіти, культури, управління, обумовлене формуванням інформаційного суспільства та використанням новітніх технологій.

Докладаючи зусиль до розвитку *біографістики*, В.С.Чишко мав на увазі передусім спеціальну історичну дисципліну, що має виробити сучасні теоретичні й методичні засади біографічних досліджень. Саме в такому сенсі він визначив і назву друкованого органу Інституту біографічних досліджень НБУВ – «Українська біографістика» (1996 р.), який став справжньою ареною теоретичних дискусій. Поширенню терміна «*біографістика*» чимало посприяло також започатковане цією установою видання серії бібліографічних довідників «Джерела української біографістики»²⁷, а певною мірою – також вихід у світ 2003 р. спеціального випуску «Харківського історіографічного збірника», присвяченого цій науковій дисципліні²⁸, що знаменувало прийняття терміна регіональними науковими школами.

У своїй теоретичній і практичній діяльності В.С.Чишко та очолюваний ним Інститут біографічних досліджень НБУВ зосередилися переважно на розвитку теорії, методики та науково-організаційних засад «довідкової біографістики», яка виступає її прикладним напрямом, спрямованим на створення довідкових біографічних видань (біографічних словників, довідників, біографічних сегментів універсальних, галузевих і регіональних енциклопедій) та формування електронних ресурсів біографічної інформації. Водночас В.С.Чишко, на нашу думку, припустився однієї суттєвої методологічної помилки, вважаючи, що зміст поняття «*біографістика*» як дисципліни, котра вивчає теорію, історію та практику історико-біографічних досліджень як галузі історичної науки, є значно ширшим, ніж «*біографіка*»²⁹. У подальшому це закономірно призвело до того, що й він, і чимало інших вітчизняних дослідників дедалі більше почали поширювати термін «*біографістика*» безпосередньо на результати історико- й навіть літературно-біографічних студійовань, популярних біографічних публікацій, які не мають жодного відношення до науки, а також на всю сферу біографічної творчості та видавничо-інформаційної діяльності. Навряд чи це

²⁷ Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Матеріали до бібліографії (середина XIX–XX ст.) / Т.В.Куриленко, Н.І.Любовець, О.М.Яценко. – К., 2004. – 365 с. [Джерела української біографістики, вип.1]; Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Матеріали до бібліографії (2001–2003 рр.) / Н.І.Мельник-Любовець, О.М.Яценко. – К., 2006. – 204 с. [Джерела української біографістики, вип.2].

²⁸ Харківський історіографічний збірник. – Вип.6: Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. – Х., 2003. – 192 с.

²⁹ Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – С.6–7.

було вмотивованим і правомірним. Термін поступово вийшов за межі коректного наукового вжитку, по суті дублюючи «біографію» й «біографіку», що, безумовно, замість досягнення однозначності внесло нову відчутну плутанину в понятійний апарат. С.М.Ляшко у здійсненому нею огляді термінології *довідкової біографістики* (2010 р.) змушена була лише констатувати вживання в Україні термінів «біографіка» та «біографістика» як синонімів. Тоді вона запропонувала поняття «історичної біографістики»³⁰, що, на наш погляд, тавтологічно, оскільки біографістика сама по собі – *спеціальна історична дисципліна*. Подальші спроби дискусій із цього питання поки що не внесли ясності в розуміння трактування понять «біографіка» й «біографістика» у системі української гуманітарної науки.

Свідченням розмитості існуючого понятійного ряду стало видання тернопільською школою біографістів, створеною професором М.М.Алексієвцем, колективної монографії – фактично збірки ґрунтовних наукових історико-біографічних нарисів³¹, випуск Національною науковою сільськогосподарською бібліотекою УААН із 2006 р. збірника «Історія науки і біографістика», в якому публікуються серйозні біографічні дослідження, але практично не порушуються на сучасному рівні проблеми теорії та методики відповідних студіювань. Дещо проблемним виглядає й поширення останнім часом нових термінів на зразок «військова», «сільськогосподарська», «бібліотекознавча», «медична», «педагогічна», «музична» тощо біографістика. Ці питання залишаються спірними. На наш погляд, такі підходи можуть бути беззаперечно правомірними лише в тих випадках, коли йдеться про вироблення й застосування у зазначених та інших галузях особливих за своїм характером теоретичних і методичних напрацювань, пов'язаних зі специфікою дослідження діяльності представників окремих сфер суспільного життя, а не тоді, коли просто публікуються студії, присвячені життєвому шляху особи. У таких випадках, дійсно, краще було б говорити про галузеву «біографіку».

У працях автора цієї статті вживаються одночасно обидва терміни – «біографіка» та «біографістика», але завжди з належним розмежуванням їх змістового наповнення відповідно до вимог найбільш чіткого й раціонального використання у системі української гуманітарної науки. «Біографіку» ми розглядаємо як сферу наукової та літературної творчості, видавничо-інформаційної роботи, частину вітчизняної гуманітарної культури. Водночас під «біографістикою» розуміємо винятково спеціальну історичну дисципліну й галузь історичної науки. Її предметною областю виступає біографічне знання як історично сформований феномен. Біографістика – теоретичне та методичне підґрунтя наукових біографічних студій, а у широкому розумінні – також дисципліна, покликана вивчати й узагальнювати досвід біографічної творчості як явища культури та суспільного життя, що за своїм змістом виходить далеко за межі науково-дослідницької діяльності. Предметом біографістики як наукової

³⁰ Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання: XIX–XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – С.269.

³¹ Українська історична біографістика: забуте і невідоме / Заг. ред. М.М.Алексієвця. – Ч.1. – Тернопіль, 2005. – 352 с.

дисципліни є вивчення історії розвитку та узагальнення досвіду біографічних досліджень, опрацювання їх теоретико-методологічних, методичних, джерелознавчих та практично-прикладних проблем (зокрема щодо написання наукових біографій, укладання біографічних словників і довідників, підготовки різноманітних видів біографічної та біобібліографічної продукції, формування електронних ресурсів біографічної інформації), а також осмислення еволюції історико- й літературно-біографічної творчості як явища культури та суспільного життя³². Об'єктом дослідження в *біографістиці* виступають різноманітні результати багатовікового поступу світової *біографіки*: опубліковані наукові праці, літературні біографії, словники й довідники, біографічні сегменти енциклопедій, збірники біографій, біобібліографії, праці з генеалогії та інших суміжних дисциплін тощо.

Із *біографістикою* тісно пов'язана ціла низка спеціальних історичних дисциплін, насамперед *генеалогія*, *геральдика*, *іконографія*, *просопографія*, *мемуаристика*, *біобібліографія*, *бібліотеко-*, *архіво-*, *музеезнавство*, *некрополістика*. Вона має розгалужені міждисциплінарні зв'язки також із краєзнавством, регіональною, етнічною, «усною» історією, психологією, а також зі соціологією й літературознавством (обидві науки мають так званий «біографічний метод», який зовсім по-різному розуміють), політологією, довідковою видавничою справою, науково-інформаційною сферою. Дедалі більше місце у сучасній біографістиці починають займати теоретичні та прикладні проблеми формування електронних біографічних науково-інформаційних ресурсів. Нові можливості оперування значними масивами біографічних даних представників різних сфер людської діяльності, що формуються завдяки впровадженню новітніх інформаційних технологій, відкривають шлях для їх використання з метою історико-соціологічного аналізу явищ минулого (так звана «*біографічна історія*» як складова соціальної історії).

Дуже тісно з «*біографікою*» та, особливо, із «*біографістикою*» як науковою дисципліною пов'язана «*біобібліографія*» – термін, що окреслює особливий вид бібліографії, котрий, за визначенням О.М.Яценка, охоплює *персональні покажчики*, предметом яких є життя й діяльність окремої особи, *біобібліографічні словники* та *довідники*, що містять матеріал про групи осіб (спеціальні словники, особливо присвячені вченим, письменникам), або про діячів однієї країни (національні словники, а також, у багатьох випадках, збірники); каталоги книжкових виставок; бібліографічно-методичні матеріали до ювілейних дат діячів і деякі інші видання, в яких представлено біобібліографічні матеріали³³. Класичним прикладом *персональних біобібліографічних покажчиків* у нашій країні стала започаткована ще наприкінці 1950-х рр. і продовжувана нині НАН України серія «Бібліографія вчених України», яка послужила основою для наслідування багатьма науковими організаціями, установами та вищими навчальними закладами. До числа *біобібліографічних словників* відносять видання, що включають поряд із біографічними статтями (довідками) по персоналіях також більшу чи меншу за обсягом бібліографію їхніх творів

³² Попик В.І. Біографістика. – С.94.

³³ Яценко О. Персональна бібліографія, біобібліографія: термінологічний аналіз. – С.24, 28.

і наукових праць про їх діяльність. Чітко окресленої межі між *біографічними* та *біобібліографічними* словниками немає, незалежно від того, яка в них назва. Більшість ґрунтовних біографічних словників, наводячи з тією чи іншою повнотою пристатейну бібліографію, вже є по суті біобібліографічними. Саме тому провідний учений-бібліограф радянської доби І.М.Кауфман підходив до біографічних та біобібліографічних словників як до єдиного, цілісного комплексу³⁴.

Окреме місце в понятійному апараті біографічних досліджень займає типологія *довідкових біографічних видань*, найбільш детально опрацьована в наш час С.М.Ляшко³⁵. До них належать, перш за все, *біографічні словники*, які бувають *універсальними*, *національними*, *регіональними*, *галузовими*, *тематичними*. Визначальну роль в історії розвитку європейської та світової довідкової біографічної справи XIX–XX ст., безумовно, відіграли *національні біографічні словники* – фундаментальні багатотомні ретроспективні довідкові видання (за традицією, вони вміщують відомості лише про померлих діячів), в яких через персоналії визначних співвітчизників розкривається «колективний портрет» націй, їх цивілізаційний поступ, внесок у світову історію й культуру³⁶. Проте в Україні національний біографічний словник з огляду на історичні обставини ніколи не видавався, і для українського читача функції головного джерела біографічної інформації виконували енциклопедії – універсальні та галузеві, а також біобібліографічні словники (наприклад учених, письменників), різного роду біографічні довідники (переважно галузеві або регіональні), історичні календарі книжкового типу, альманахи, інформаційні бюлетені.

У наш час, особливо у зв'язку з бурхливим розвитком електронних комунікацій, формуванням в Інтернеті та внутрішніх мережах бібліотек, архівів, наукових установ потужних масивів біографічної інформації, важливого значення у справі біографічних досліджень та поширення історико-біографічних знань набули й навіть подеколи змінили своє змістове наповнення такі поняття, як «*біографічна інформація*», «*біографічні відомості*», «*біографічні дані*», «*персоналія*», «*персональні дані*», «*персоналістика*» та чимало інших, більш спеціальних. З'явилися нові поняття, зокрема «*ресурси біографічної інформації*» та «*ресурси довідкової біографічної інформації*», «*біографічні архіви*», «*відкриті архіви біографічної інформації*», «*пошукові системи родинної та генеалогічної інформації*» тощо.

Стосовно цієї термінології слід, на нашу думку, перш за все зазначити, що за своїм походженням вона не є суто науковою. Принаймні не з галузі історичних наук. Радше прийшла в гуманітарні й соціальні науки з самої практики соціальних комунікацій, була ними прийнята до використання, а вже потім почала більш глибоко осмислюватися. На жаль, і в минулому, і нині вона теж доволі «розмита», використовується в різних смислових аспектах, нерідко з

³⁴ Кауфман І.М. Русские биографические и биобиблиографические словари. – 2-е, перераб. и расш. изд. – Москва, 1955. – 752 с.

³⁵ Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання: XIX–XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – С.194–212, 279.

³⁶ Там само. – С.273.

відчутно відмінними змістовими навантаженнями. Ідеться, здебільшого, про інтуїтивне використання у соціогуманітаристиці та інформаційній сфері понять, зміст яких уявляється «всім зрозумілим».

Поняття «*біографічна інформація*» в науці вживається для означення комплексу даних про життя певної особи (або багатьох осіб), які слугують джерелом *біографічних відомостей* про неї й дозволяють скласти більш чи менш розгорнуте уявлення про її походження, родинні й суспільні зв'язки, освіту, професійні чи творчі здобутки, основні віхи життя та, нарешті, у сукупності своїй – про психологічний і соціокультурний тип особистості, її етнокультурні обриси. Раз-у-раз термін «*біографічні відомості*» використовується доволі конкретизовано, як синонім суми найбільш загальних і значною мірою формалізованих довідкових «*біографічних даних*» (коли народилася, де навчалася та чи інша людина), особливо якщо йдеться про живих сучасників. У цьому плані він вужчий, ніж «*біографічна інформація*», оскільки остання може включати й чимало неформалізованих, описових даних, наприклад про певні важливі події та епізоди у житті особи, спосіб її життя, риси характеру. Здебільшого ж такого роду відомості прийнято відносити до *просопографічних*.

Оригінальними джерелами-носіями *біографічної інформації* виступають різного роду офіційні документи (свідчення, формуляри, анкети, характеристики, резюме), а також наративні джерела – автобіографії, щоденники та мемуари, а останнім часом і блоги. Їх уважають «*первинною біографічною інформацією*». Водночас уже опрацьовані дослідниками, узагальнені дані про особу, насамперед уміщені в біографічних статтях енциклопедій, біографічних словниках і довідниках, біобібліографіях, різного роду збірниках, альманахах, біографічних статтях та некрологах у періодиці, нарешті в електронних засобах соціальних комунікацій відносять до «*вторинної біографічної інформації*», хоча в багатьох випадках, через втрату первинної, вона залишається на наш час єдиним джерелом відомостей.

«*Біографічна інформація*», «*біографічні відомості*», «*біографічні дані*» в їх історико-культурному розумінні жодним чином не повинні трактуватися як тотожні «*персональним даним*». Доступ до останніх охороняється законодавством багатьох країн світу. Так, у США персональні дані громадян не розкриваються впродовж 75 років після їхньої смерті, хоча всі матеріали численних баз даних про 650 млн американців, померлих до 1940 р. знаходяться у цілком вільному доступі. Зміст «*персональних даних*» узагальнено, без конкретної деталізації, трактується українським законодавством як «*відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована*»³⁷. У такому розумінні до кола «*персональних даних*» (або «*персональної інформації*») відносять у комплексі: прізвище, ім'я та по батькові особи, її адресу, електронну пошту, номери телефонів, реквізити особових і фінансових документів, унесені до спеціальних інформаційних баз чи систем.

Слід зазначити, що в багатьох працях, присвячених біографічним дослідженням, нерідко використовується також термінологія, яка не має чіткого

³⁷ Закон України «Про захист персональних даних» [Електронний ресурс]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>

обґрунтування й, головне, розмежування з понятійним рядом інших наук – як соціогуманітарних, так і природничих. На нашу думку, не варто в історико-культурних студіях ставити в один ряд із «біографічною інформацією» термін «персоналістика», оскільки він окреслює насамперед новітню прикладну дисципліну, що досліджує проблеми розвитку людських ресурсів з урахуванням максимальної реалізації можливостей людини³⁸. Натомість більш коректним видається вживання терміна «персоналія», запозиченого з бібліотечно-бібліографічної практики. «*Personalia*» традиційно позначає біобібліографічні розділи в каталогах, довідкових, періодичних та інших виданнях, а також словникові статті або матеріали, що висвітлюють життя певної особи, а нині ще й розділи порталів і веб-сайтів, які містять біографічні довідки. «Персоналіями» називають біографічні матеріали про осіб, зібрані у друкованих виданнях або електронних базах. Осторонь понятійного апарату історико-біографічних досліджень слід залишити й «персоналогічну інформацію» та «персоналогію» – терміни з розділу медичної психології і психотерапії, предметом вивчення якої є здорова й хвора особистість³⁹. Те саме стосується «біографічного методу», використовуваного у соціологічних дослідженнях⁴⁰.

Розвиток комп'ютерних технологій та комунікаційних мереж, формування масштабних інформаційних баз і поява потужних засобів навігації, які дозволяють вільно оперувати всіма нагромадженими в них матеріалами, по-новому окреслили діапазон «біографічної інформації», інтегрувавши до неї поряд із джерелами також широкий комплекс дослідницьких напрацювань з їх оцінками, різноманітними судженнями про певну особу, соціальну чи професійну групу, верству населення, покоління. У результаті на зміну традиційним поняттям науки минулого, яка цілком відокремлено розглядала документальні джерела, довідкові біографічні публікації, дослідницькі напрацювання, літературно-біографічні твори прийшло узагальнююче поняття «ресурси біографічної інформації», котре вповні адекватно відображає змістову частину, способи й форми збирання, внутрішню організацію, суспільне використання різноманітних за своїм характером інформаційних комплексів.

Головним чинником, який перетворює масив біографічних матеріалів на ресурс – сукупність даних, організованих для ефективного одержання достовірної інформації⁴¹, стала систематизація документів, включення їх до певної інформаційної системи, що створює надійні можливості пошуку й оперування даними. «Електронні ресурси біографічної інформації» за своєю природою є таким різновидом ресурсів, для створення, збереження, оброблення, пошуку, відтворення й поширення яких необхідні спеціальні технічні пристрої.

Історично розбудова зазначених ресурсів розпочалася наприкінці ХХ ст. з формування «ресурсів довідкової біографічної інформації» – спеціально

³⁸ Арзамасцев А. Персоналистика: теоретические разработки основ новой прикладной науки. – Москва, 2012. – 160 с.

³⁹ Семке В.Я. Основы персоналогии. – Москва, 2001. – 476 с.

⁴⁰ Биографический метод: История: Методология и практика / Под ред. Е.Мещеркиной, В.Семёновой. – Москва, 1994. – 147 с.

⁴¹ Див.: [Електронний ресурс] http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?Rlt%28uwsq.outt!!wlxzxw

підготовлених, систематизованих та формалізованих за певними правилами даних про значну кількість осіб, призначених для швидкого і зручного довідкового використання з метою ефективного одержання достовірної інформації. На перших порах такі ресурси базувалися на електронному відтворенні текстів біографічних статей з одного або декількох друкованих біографічних словників, довідників чи енциклопедій. Неперевершеним прикладом ресурсу, створеного на базі величезної кількості друкованих джерел, продовжує залишатися «Всесвітній біографічний архів», розбудований видавничим домом «Заур» (Мюнхен, Німеччина) на рубежі XX–XXI ст.

Провідною тенденцією розвитку сучасних *електронних ресурсів біографічної інформації* стало поступове перетворення їх на динамічні, постійно поповнювані *бази біографічної інформації* – комплекси даних, об'єднані певними інформаційними системами, що включають, поряд із довідковою інформацією, також *електронні повнотекстові бібліотеки документальних матеріалів, наукових досліджень та літературних художніх творів, іконографію й медіа-документи*. Саме за таким принципом побудовано «Український національний біографічний архів» – інформаційний проект, що створюється нині Інститутом біографічних досліджень НБУВ⁴². Поряд з електронними архівами, контент яких наповнюється впорядниками, у багатьох країнах світу формуються численні «*відкриті архіви біографічної інформації*» та «*пошукові системи родинної й генеалогічної інформації*», куди окремі особи можуть вільно додавати наявні в них відомості.

Не можна обійти увагою поширені у вітчизняній науковій літературі варіативність і паралелізм уживання термінів «*ресурси біографічної інформації*», «*біографічні інформаційні ресурси*» (що, власне, те саме), а також «*друковані*», «*електронні ресурси біографічної інформації*», «*електронні біографічні інформаційні ресурси*», або ж «*електронні біографічні ресурси*», що несе у собі певну, вужчу, конкретизацію понять. Це теж, на нашу думку, до певної міри допустиме (поки не призводить до зміщення смислових акцентів).

Нарешті, у понятійному апараті біографічних студіювань існує ціла низка термінів, що відображають їх «внутрішній» дослідницький інструментарій. Так, із погляду фахівців, *біографічне дослідження* може бути *повним*, якщо воно охоплює весь життєвий шлях, або *частковим*, присвяченим деяким етапам, епізодам, напрямам діяльності особи. Залежно від співвідношення в біографічних творах наукових і художніх складників, серед них виділяють *наукові, науково-популярні, науково-художні* (белетризовані, есеїстичні), *художні* (які теж можуть мати певний дослідницький характер).

За структурою та функціональним призначенням біографічні дослідження прийнято поділяти на *основні* (історико-біографічний нарис, історико-біографічна монографія), *довідково-допоміжні* (біографічні статті для словників, енциклопедій, довідників, покажчиків; некрологи, біографічні коментарі, анотовані покажчики імен до наукових праць, біобібліографія) та *суміжні* (просопографічні й генеалогічні). Окрему групу складають різноманітні за

⁴² Див.: [Електронний ресурс]: <http://biography.nbuv.gov.ua>

характером *літописи (хроніки) життя* діячів історії та культури. Поширена також класифікація наукових біографій і довідкових біографічних видань за сферами людської діяльності чи професійною належністю (наприклад *політична, наукова* (діячів науки), *мистецька, медична, сільськогосподарська, військова, морська* біографіка)⁴³.

Термінологічний ряд довідкового (словниково-біографічного) напряму біографістики, який прийнято ще називати «*довідковою біографічною справою*», пов'язаний із *критеріями відбору імен* до певних видів видань, *структурою біографічної статті* (головне ім'я, друге ім'я, псевдоніми та криптоніми; крайні дати життя; *дефініція; життєпис; пристатейна бібліографія*). Проблеми термінології довідкової біографістики найбільш систематично розглянуто у працях С.М.Ляшко⁴⁴.

Біографічні студіювання мають чимало спільного із загальноісторичними в методах і методиках наукового дослідження, використовують практично весь їх дослідницький інструментарій у процесі збору, опрацювання та зіставлення даних різноманітних історичних джерел, їх внутрішньої критики, перевірки достовірності фактів, аналізу історіографічної спадщини. Поряд з арсеналом історичної науки біографістика використовує (зрозуміло, в адаптованому для своїх потреб вигляді) також дослідницькі методи багатьох наук, насамперед літературо-, наукознавства, а також психології, ряду інших дисциплін про людину, що знаходяться на перетині гуманітаристики й біологічних наук. Це обумовлено тим, що специфіка біографічного дослідження та його відмінність від суто історичного пов'язана з вивченням життя людини в усіх проявах взаємодії зовнішніх подій і людської психіки, емоційного ставлення особи до фактів свого буття, середовища тощо. Однією з найважливіших методичних засад біографістики виступає принцип відстороненого й об'єктивного осягнення особи в реаліях її існування, у контексті історичних, соціальних, ідеологічних, культурних чинників певної доби. Проте на практиці біографічні студії майже скрізь і завжди тією чи іншою мірою несуть на собі проекцію сучасних світоглядних ідеологем, стереотипів, що утруднює осягнення історичної особи в її питомих характеристиках. Іншою, не менш важливою, засадою біографістики, яка здебільшого ігнорувалася політизованою наукою ХХ ст., є розгляд історичної особи в її своєрідності й неповторності, внутрішньому розвитку, зміні світоглядних, ціннісних, ідеологічних, політичних, культурних орієнтацій, збагаченні особистісного досвіду.

Одночасно з вивченням окремих людських життів, *біографістика* оперує сукупністю біографічних даних, яка робить можливими широкі узагальнення, типологізацію життєвого шляху цілих поколінь, соціальних і професійних груп, що створює можливість глибинного вивчення суспільства тієї чи іншої доби, його зовні прихованої, «внутрішньої» історії (наприклад зміни у широкого загалу, великих груп населення ціннісних орієнтирів, соціальних інтересів, політичних переконань). У цьому розумінні великі масиви біографічних

⁴³ Попик В.І. Біографістика. – С.94–103.

⁴⁴ Див., напр.: Ляшко С.М. Українські біографічні довідкові видання: ХІХ–ХХ ст.: історичні та теоретико-методичні засади. – С.185–225, 267–277.

відомостей можна порівняти із сукупністю експериментальних даних в інших науках. Формування сучасних електронних баз і банків біографічної інформації, забезпечених новітніми засобами навігації, чи не вперше створює сприятливі умови для аналізу й систематизації біографічних матеріалів за різноманітними ознаками, наприклад хронологічними, регіональними, соціальними, політичними, етнічними, конфесійними, освітніми, професійними параметрами. Здобутки біографістики слугують розвитку всього циклу соціальних і гуманітарних дисциплін, у тому числі історичної науки, літературо-, мистецтвознавства, культурології, педагогіки, політології, а також наукознавства, історії науки й техніки та різних галузей господарства, військової справи тощо. Такого роду студії теж потребують вироблення спеціальних теоретичних і методичних засад, застосування тонкого дослідницького інструментарію, а отже – постійного вдосконалення понятійного апарату.

Complex of key theoretical concepts of historical and biographical studies: “biography”, “biographica”, “biographistica”, “biobibliography”, “resources of biographical information”, questions of their semantic content, correlation and correctness for terms using were under investigation in the article. Attention is paid to the differences in the use of mentioned terminology in social and humanitarian sciences in different countries. Substantiated positioning of “biographistica” as a special historical discipline that studies the experience and theoretical problems of biographical research, develops methodological foundations of preparing of various kinds of historical and biographical publications, and forms the resources of the biographical information. Highlighted the necessity of separation of the notions “biographistica” and “biographica”, the latter shall be understood as the direction of the scientific and literary biographical work, which brings together different types of biographical studies and publications.

Keywords: historical and biographical research, scientific terminology, biography, biographica, biographistica, biobibliography, resources of biographical information.

